

MŰLTÉRTÉKELÉS

Gyarmati Enikő

Eötvös József: A zsidók emancipációja. Historiográfiai áttekintés 1913–2013

Eötvös József *A zsidók emancipációja* című munkája első politikai értekezései között harmadikként látott napvilágot 1840. február 8-án.¹ Historiográfiai összegzésemet egyrészt az a történelmi kíváncsiság motiválta, amely a ma embere számára, a 21. század elején igyekszik értelmezni korábbi korszakok időtálló gondolatait és törekvéseit. Másrészt annak a kérdésnek a megválaszolására is kihívást érzek, mennyiben árnyalható az a Magyarországon általánosan elfogadott történelmi toposz, miszerint a Magyar Királyság emancipációs törekvései elmaradásban voltak a nyugat-európai hasonló folyamatokhoz képest. Eötvös József születésének kétszázadik évfordulója kapcsán megélenkült kutatások szintén inspirációt jelentettek számomra. A bicentenárium alkalmából nemrég az Eötvös-kutatások egyik kiemelkedő képviselője Gángó Gábor² szerkesztésében megjelent az író–publicista valamint politikai gondolkodó és államférfi rendkívül sokoldalú életművét igényesen reprezentáló

¹ In: Budapesti Szemle 1. (1840: 2) Heckenast Gusztáv, Pest 110–156.

² A filozófia- és eszmetörténész Gángó Gábor gazdag munkásságából néhány Eötvössel foglalkozó munka: Gángó Gábor: Eötvös József Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról című röpirata és 1848–1849 mozgalmainak néhány aspektusa. In: *Századok* 122. (1988) 2. szám 371–396. Gángó Gábor: Eötvös József első politikai-filozófiai szintézisterve. In: *Századok* 128. (1994) 1. szám 160–168. Gángó Gábor: Thiers, Engels és a kereszténység szelleme. Eötvös József a pauperizmusról. In: *Századok* 130. (1996) 1. szám 129–148. Gángó Gábor: *Eötvös József az emigrációban*. (Csokonai Könyvtár – Bibliotheca Studiorum Litterarium 18.) Kossuth Egyetemi Nyomda, Debrecen 1999. 285.

tanulmánykötet.³ A tanulmányok bemutatják magát a gazdag életművet és annak hatását: a szépíró, a politikai gondolkodót, a politikust mint publicistát, az oktatási minisztert és az eötvösi hagyományok ápolását. Számomra Eötvös József két első politikai értekezése bizonyult tanulságosnak. Ezek egy-egy tanulmány erejéig az emlékkötetben is megjelentek.⁴ Ami Eötvös harmadik politikai röpiratát illeti, úgy gondolom, hogy a röpirat tárgyát képező zsidó emancipáció témakörében ugyancsak rendkívül fontos az áttekintő összegzés a mostani jeles évforduló alkalmából.

Historiográfiai elemzésben kiemelt módszertani szempontként kezelem az egyetemes történelmi megközelítést. Jacob Katz kitűnő munkája⁵ arra hívta fel a figyelmet, hogy bár az európai országokban a zsidó közösségek esetében különbözőek voltak a kora-újkori, újkori történelmi adottságok, politikai intézmények, társadalmi feltételek, s nem azonosak a zsidó–keresztény múlt emlékei és a zsidóság demográfiai jellemzői, mégis az emancipáció folyamata Nyugat-Európában többé-kevésbé egyidejűleg zajlott, és hasonló utat követett.⁶ Katz magyar zsidó származású történészként⁷ azért érvel az emancipáció európai története mellett és nem a külön-külön megírt nemzeti történetek mellett, mert létezik egy figyelemre méltó kölcsönhatás: nevezetesen a Moses Men-

³ A kincset csak fáradsággal hozhatjuk napvilágra. Tanulmánykötet Báró Eötvös József születésének 200. évfordulójára. ELTE Eötvös József Collegium, Bp. 2013. 399.

⁴ Mezey Barna: *Eötvös József és a magyar büntetőjogi terminológia*. 229–243. Magyarics Tamás: *Szegénység Írlandban – Eötvös József és a reformkori magyar utazók*. 245–357.

⁵ Katz, Jacob: *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada 1770–1870*. Fordította Pap Mária. MTA Judaisztika Kutatócsoport, Bp. 1995. 237.

⁶ A zsidóság 19. században felgyorsuló, általános jogkiterjesztésére több fogalmat használtak kortársak és történészek egyaránt: honosítás, reform, polgárosodás, Verbeserung/melioratio, beolvadás/asszimiláció és emancipáció. A római jogból eredő emancipáció fogalmát az újkori politikai nyelvzetben először Angliában 1828-tól kezdték használni az ír és az angol katolikusok vallási egyenjogúsításának tárgyalásakor. Abban, hogy nálunk a 18. század végi melioratio szóhasználatot felváltja a polgárosítás fogalma, Eötvös Józsefnek is szerepe volt.

⁷ Bár élete nagy részét nem Magyarországon élte le, magyar zsidó történetíróként tartják őt számon. Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon I–II*. Kalligram, Pozsony 2012. 1230., 1213. *Uő*: A magyar zsidó történetírókról I. kötet 32–33.

delssohn-féle német reformerek hatása a zsidósággal kapcsolatos francia politikai gondolkodásra, illetve a francia jogegyenlősítő, jogkiterjesztő politikai vívmányok visszahatása a zsidó reformgondolatokra.⁸ A Magyar Királyság területén élt zsidóság alapvetően ezt a mendelssohni modellt követte, ami a magyar anyanyelvűvé válást és általában az asszimilációs folyamatokat illeti.⁹ Ugyanakkor a francia politikai gondolkodás hatásainak, eszmerendszerének történeti, politikatudományi feldolgozása, bemutatása bizonyítja, hogy nemcsak Eötvösre és a centralistákra, hanem általában a magyar politikai gondolkodásra ezek az eszmék meghatározó befolyást gyakoroltak.¹⁰

Ami az egyetemes történeti háttér felvázolása érdekében az újkori zsidóság európai helyzetéről elmondható az az, hogy a látszólag hasonló körülmények ellenére, valójában rendkívül ellentmondásos feltételek között éltek a zsidó közösségek, amelynek oka nem másban keresendő, mint a központi hatalom és a helyi hatalom közötti hatalmi versengésben. A befogadás a középkortól az újkorig mindig egy személlyel vagy egy közösséggel megkötött szerződés alapján történt. Státuszuk a tartózkodási engedélytől függött. A braudeli hosszú távú történeti folyamatok szem előtt tartásának mindenképpen hozadéka az, hogy felhívja a figyelmet a zsidók évszázados társadalmi szerepkörének, a kereskedelmi tevékenységnek megemlézésénél a középkori keresztény egyház hozzáál-

⁸ Katz, J.: *Kifelé a gettóból* i. m. 7–13.

⁹ Kecskeméti Károly: Homályzónák: a zsidók közép-európai történetének néhány tisztázandó kérdése 127. In: *Aetas* 21. (2006: 1) 120–132. Komoróczy Géza Mendelssohn magyarországi recepciójának három-négy évtizedes késésére utal, párhuzamként említi a nemzeti nyelvek bevezetését a vallási életbe, Moses Mendelssohn a németet, Lőw Lipót a magyart terjesztette el. A zsidó emancipáció gondolatát a történész véleménye szerint azonban nem a mendelssohni művek ültették el a Magyar Királyságban, hanem a jozefinizmus korának zsidó öntudatra ébredése, Naftali Rosenthal és a meghonosított zsidó iskolák. Komoróczy G.: *A zsidók története I.* i. m. 876–877.

¹⁰ Botos Katalin: Egy pluralista demokrata a 19. században. In: *Magyar Szemle* 2. (1993) 9. szám 951–964. Csepeli Réka: Eötvös József és a francia liberális gondolat 1485–1489. In: *Uő: Tocqueville eszméi Magyarországon.* In: *Magyar Tudomány* 100. (1993) 12. szám 1483–1490. Csepeli Réka: „Az első igazán európai magyar”. A XIX. századi francia és magyar liberális gondolat kölcsönhatásai. In: *Magyar Tudomány* 104. (1997) 8. szám 917–933. Fenyő István: *Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon.* Argumentum, Bp. 1997. 430.

lására, politikájára kereskedelemmel és áruhitelezéssel kapcsolatban.¹¹ Az európai zsidó közösségek életére a legnagyobb kihatással bíró korszak, mely megváltoztatta jogállásukat, foglalkozási megoszlásukat, kulturális szokásaikat és vallási szemléletüket, ez az 1770 és 1870 között eltelt száz év volt. A magyarországi történetírás ennek egyik kiemelkedő eseményét egyöntetűen az 1839–1840. évi emancipációs országgyűlési vitákban és az 1840: 29. tc. megalkotásában látja.

A zsidó emancipációt elindító hatásokról, a változások okairól eltérő vélemények fogalmazódtak meg az európai történetírásban. Történészek egy csoportja az udvari „faktoroknak”, a rendi világ hatalmasait pénzzel szolgáló, befolyásos zsidó eljárók művének tudja be a folyamat elindítását. Mások 1789 francia eszméit hangsúlyozzák, melyek a jogegyenlőség feltételeit teremtették meg. Az erre felhozott ellenérv szerint II. József türelmi rendelete előbb született, mint a francia állampolgársági törvény.¹² A zsidó notabilitások hozzájárulása nélküli folyamat egyik ellenpéldáját annak a David Friedländernek, a porosz király tanácsadójának és a zsidó ügyek szakértőjének esete kínálja, aki bár szerepet játszott az 1812. évi poroszországi, majdnem teljes emancipációt garantáló törvény megszületésében, mégsem ő volt a legfontosabb mozgatója a rendezésnek, mivel ezt a rendeletet egy nagyobb általános reform részeként szokás kezelni. Ettől függetlenül általában elismerik, hogy a gazdag zsidók törekvései új hivatkozási alapot teremtettek közösségeik számára.

További okként, tényezőként tartják számon az állami szekularizáció igényét, az évszázadok folyamán kialakult akkulturációs, beillesz-

¹¹ A francia Annales-iskola egyik meghatározó képviselője volt a második világháborút követően *Le Goff, Jacques*, aki a középkori francia egyházi forrásanyagok alapján alapos betekintést nyújt a kereskedelemmel kapcsolatos egyházi felfogásról és magáról az egyházi kereskedelmi gyakorlatról: *Die Entwicklung der kirchlichen Einstellung gegenüber der Kaufleuten 100–106.* In: *Uő: Kaufleute und Bankiers im Mittelalter.* Verlag Klaus Wagenbach, Berlin 2005. 143. Franciáról németre fordította Weinert, Friedel. Az eredetileg 1956-ban megjelent munkát tudomásom szerint magyarra nem fordították le. A középkori keresztény társadalomban alapvetően páriaként tekintettek a kereskedőkre. A Gratianusra támaszkodó kánonjog a 12. században a kereskedelmet „*illicita negotia, inhonesta mercimonia*” jelzőkkel illette. *Le Goff, J.:* i. m. 75–76.

¹² 1781–1782 és 1790–1791

kedési folyamatokat, valamint a 18. századi európai felvilágosult abszolutisztikus hatalomnak és a 19. századi állami centralizmusnak azokat a beavatkozási törekvéseit, amelyek a korábbi társadalmi kapcsolatokat széttörték.¹³ A kérdés historiográfiájában egyébként is jól megragadhatóak azok a narratív különbségek, amelyek általában a kiemelkedő személy hatását hangsúlyozzák a zsidó emancipáció támogatásakor, vagy általában a liberális eszmei háttérre, a szabadelvű mozgalomra, ebből következően több kiemelkedő személyiség hozzájárulására, közös törekvésére hívják fel a figyelmet. A magyar történetírásban is kitapinthatóak ezek a nézetbeli különbségek, éles határvonalat azonban nem érdemes a munkák között ilyen szempontból húzni. A magyar zsidó történetírás mind Eötvös József szerepét, mind a szabadelvű mozgalom hozzájárulását egyformán méltatja. Különösen igaz ez a két világháború közötti irodalomra.¹⁴ A második világháborút követő korszak pártállami történetírása, értendő ez alatt az 1980-as évekig uralkodó, marxista hagyományú művelődéstörténet-írás, hangsúlyosabban méltatta Eötvös személyes eszmei és politikai szerepvállalását.¹⁵

Ami a magyar zsidó történetírást illeti, ennek története párhuzamos a zsidók integrációjával, bekapcsolódásával a szellemi–tudományos életbe. Első magyar zsidó történetíróként azt a Löw Lipótot (1811–1875) tartják számon, aki a zsidókat, mint vallási közösséget önálló

¹³ Katz, J.: *Kifelé a gettóból* i. m. 33–47.

¹⁴ Venetianer Lajos: *Az emancipáció története*. In: Évkönyv. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadványai. 43. (1918) 32–52. Bródy Ernő: A magyar szabadelvűek mozgalma a zsidók egyenjogúsításáért 1840-ben. In: *Magyar Zsidó Szemle* 50. (1933) 1–4. szám 201–247. Bernstein Béla: A zsidókérdés 1848 előtt. In: *Magyar Zsidó Szemle* 53. (1936) 160–172. Ballagi Ernő: A magyar zsidóság harca az emancipációért. In: Évkönyv. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadványai. 62. (1940) 135–167. Ballagi Ernő: A magyarországi zsidóemancipáció előzményei. In: *Magyar Zsidó Szemle* 58. (1941) 59–77. Ballagi Ernő: *Szabadelvűség és magyar zsidóság*. In: Évkönyv. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadványai. 63. (1941)

¹⁵ Példaként említhetők azok a tanulmányok, melyek az 1970-es években újra kiadott Eötvös-anyag kötetei számára készültek. Eötvös József. Arcképek és programok. Beszéd. Előszó és jegyzetek: Fenyő István. Magyar Helikon, Bp. 1975. 844. Eötvös József. Vallomások és gondolatok. Előszó és jegyzetek: Bényei Miklós. Magyar Helikon, Bp. 1977. 918. Eötvös József. Reform és hazafiság I–III. Összeállította: Fenyő István. Magyar Helikon, Bp. 1978. 593. 636. 858.

társadalmi csoportként kezelte.¹⁶ A zsidó reformmozgalom történetében a hamburgi–berlini irányzat képviselője volt, és Kossuth Lajosnak vitapartnerként lépett fel az 1844-ben a Pesti Hírlap hasábjain folytatott polémiában.¹⁷ A zsidó származású, kitért és hangsúlyosan a magyar történelemmel foglalkozó történetírók, mint Acsády Ignác, Fraknoi Vilmos, Marczali Henrik és Angyal Dávid speciálisan a zsidó történelemmel nem foglalkoztak, néhány ilyen témájú tanulmányt készítettek csak, és nem elsősorban a reformkorszakra vonatkozóan. Az 1840-es évek folyamatai, illetve Eötvös személyisége és szerepe szempontjából értékelhető és használható tanulmányok szerzői közül Venetianer Lajost, Büchler Sándort, Grossmann Zsigmondot, Ballagi Ernőt kell mindenképpen megemlíteni.¹⁸

Eötvös József röpiratának fontossága a korabeli magyarországi jogkiterjesztő törekvéseknek és eredményeknek, a kortárs zsidóság jogi állásának tükrében értékelhető.¹⁹ II. József türelmi rendeletét követően

¹⁶ Első történeti témájú cikke: Aphorismen über die Geschichte der Israeliten in Ungarn 1839. október 19-én az Allgemeine Zeitung des Judenthums 94. számában (538–539.) jelent meg.

¹⁷ A vitáról: Komoróczy G.: i. m. 1074–1077. és Miskolczi Ambrus: Kossuth Lajos és a zsidóemancipáció kérdése. 69–96. In: Kiss Gábor Ferenc – Zakar Péter (szerk.): *A nemzetiségi kérdés Kossuth és kortársai szemében*. Belvedere Meridionale, Szeged 2003. 132.

¹⁸ Venetianer Lajos (1867–1922) történetírására jellemző az asszimilációs paradigma ráerőltetése a 19. századi zsidó történelem esetében. Büchler Sándort (1870–1944) helytörténet íróként tartják számon: A zsidók története Budapesten a legrégebb idők-től 1867-ig. (Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Kiadványai 14.) Bp. 1901. Grossmann Zsigmond (1880–1945) 1916-ban írta meg A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt 1835–1848. című munkáját. A reformkori zsidóemancipációs történeti irodalom gazdag anyagát kínálja Ballagi Ernő munkássága lásd a 14. lábjegyzetet. A magyar zsidó történetírásról összefoglalóan: Komoróczy G.: i. m. 27–35. A magyarországi zsidóság reformkorszakbeli történetének irodalmáról: Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Osiris, Bp. 2001. 613–614.

¹⁹ A 18–19. század fordulójának, valamint a 19. század elejének magyarországi emancipációs folyamatainak leírásáról: Sándor Pál: Az emancipáció útján. In: *Valóság* 34. (1991) 8. szám 34–55., Prepuk Anikó: Emancipációs viták a magyar reformkorban 63–73.. In: *Uő: A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Csokonai, Debrecen 1997. 263., Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Osiris, Bp. 2001. 44–50. Kecskeméti Károly: *Az emancipáció ügye a reformországgyűléseken 168–184*. In: *Uő: Magyar liberalizmus 1790–1848*. (Eszmetörténeti Könyvtár 10.) Argu-

a reformkorig lényeges jogi változtatások nem történtek. A zsidókat az új tolerancia haszonélvezői közé emelő, az egységes államszervezet létrehozását szolgáló általános reform keretében akkor meghozott intézkedések természetesen kedveztek a zsidóknak, azonban továbbra is a nem-nemesekhez hasonló jogállást élveztek.²⁰ Szélesebb, nagy nyilvánosság előtt folytatott vita helyzetük javításáról a Magyar Királyságban a 19. század második negyedében kezdődött. A zsidó vallás recepcióját, mint politikai követelést elsőként Dubraviczky Simon (1791–1849), Pest megyei első alispán kezdeményezésére a Pest-Pilis-Solt vármegye országgyűlési követutasításait előkészítő, 1837. évi keltezésű irat tartalmazta. Eötvös József aligha véletlenül Dubraviczky alispánnak ajánlotta röpiratát. A pesti zsidóság mint az ország legnépesebb zsidó hitközsége, Ullmann Gábor elnöklete alatt a teljes emancipációt támogatta. Ellenében a befolyásos pozsonyi hitközséggel, ahol a vallás szempontjait is mérlegelve a fokozatos engedmények híveként léptek fel. A jogkiterjesztés aktualitásáról azonos, annak folyamatáról és sebességéről viszont eltérő nézetek uralkodtak a reformkorban.

Eötvös József az azonnali megoldás és a teljes körű emancipáció híveként egyszeri törvényhozási aktsal kívánta rendezni a zsidó kérdést. Feltehetően ennek tudható be az is, hogy sem országgyűlési beszédekben²¹ – a felsőházban felszólaló arisztokrata kortársai többségével

mentum Kiadó, Bp. 2008. 408., Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon I. 865–1098.* Konzervatívok és reformerek című fejezete.

²⁰ II. József türelmi rendeletének ismertetése, értékelése: Katz, J.: *Kifelé a gettóból* i. m. 169. Érvénye kiterjedt Alsó-Ausztria zsidóira, beleértve cseh, morva, sziléziai és magyarországi zsidókat. A zsidó hitközségek lehetőséget kaptak iskola alapítására, a keresztény iskolákat kötelezték zsidók felvételére, valamint a közép- és felsőfokú intézményeket is megnyitották számukra. Eltörölték az átköltözéskor fizetendő fejadót a Leibzoll-t. Megszüntették a megkülönböztetésre szolgáló jelek és öltözékek használatát. Bár a céhekbe történő belépést továbbra is tiltották, keresztény mesternél inaskodhattak. Csehországban lehetőség nyílt húsz évre történő földbérletre, a vásárláshoz azonban kereszténnyé kellett válniuk. A rendelet széleskörű gyakorlatba történő átültetéséhez Katz szerint nem jött még el az idő, mivel a katolikus egyház és a hagyományos rendek túlságosan mélyen beleszövédket az állam és a társadalom testébe.

²¹ Országgyűlési beszéde megtalálható: Eötvös József báró munkái. Beszédei 1840. február – 1867. március 15. kötet. 14–19. és Eötvös József. Arcképek és programok. Beszéd. Előszó és jegyzetek: Fenyő István. Magyar Helikon, Bp. 1975. 351–355.

szemben²² –, sem röpiratában konkrét politikai lépésekről, a jogkiterjesztés részleteiről nem nyilvánított véleményt. A kérdés szakirodalomban ellentétes álláspontok fogalmazódtak meg arról, hogy az 1840. március 31-én tartott felsőházi felszólalásakor elkészült-e már röpirata, amelynek tartalmi elemei, logikai gondolatvezetése azonosak beszédekével. Ferenczi Zoltán²³ szerint már 1840. február 8-án napvilágot láthatott az értekezés, mások szerint csak szeptember folyamán, a beszédet követően került nyomtatásba. Az *Allgemeine Zeitung des Judenthums*²⁴ című lapban a következő év nyári számaiban jelentek meg az első ismertetések.²⁵ Miként azt Ballagi Ernő megfogalmazta, a jog és az előítélet, a nemzet és a kiváltságos társadalmi rétegek érdeke mérkőzött meg az 1839–1840. évi országgyűlésen.²⁶ A legfontosabb közös elem a történeti összegzésekben – korszaktól és diszciplínától függetlenül – az a szempont, hogy Eötvös röpiratának eszmei törekvését az előítéletek leküzdésére szinte kivétel nélkül mindenki kiemeli és méltatja, legyen szó az emancipációs történeti folyamatokat hosszú, évszázados össze-

²² A témával kapcsolatos felsőházi beszédekről: Bródy Ernő: A magyar szabadelvűek mozgalma a zsidók egyenjogúsításáért 1840-ben. In: *Magyar Zsidó Szemle* 50. (1933) 1–4. szám 219–230. Komoróczy G.: A zsidók története I. i. m. 1030–1040. Komoróczy szerint a röpirat hatása nagyobb, mint országgyűlési beszéde, a 19. századi nemesi liberalizmus egyik alapokmányaként értékeli.

²³ Ferenczi Zoltán: *Báró Eötvös József 1813–1871.* (Magyar Történeti Életrajzok) MTA/MTT, Bp. 1903. 304.

²⁴ A hetilapot 1837-től Lipcsében adták ki. Ludwig Philippson magdeburgi rabbi szerkesztette egészen 1889-ig. Elsősorban a nemzetközi askenázi zsidó közösség közvéleményének közvetítője. Teljes digitalizált sorozata elérhető: Internetarchiv Jüdischer Periodika www.compactmemory.de. Komoróczy G.: *A zsidók története I.* i. m. 990–991.

²⁵ Az ismertetéseket Komoróczy Géza említi: első: *Allgemeine Zeitung des Judenthums* 5. évfolyam 24. füzet 1841. június 12. 339–340., második: 5. évfolyam 30. füzet 1841. július 24. 431–432.. Egy korábbi ismertetés jelent meg a *Pesther Tageblatt* 110. 1841. május 9-én megjelent számában Adolf Neustadt tollából. Említi: Rózsa Mária: *Pesti német nyelvű lapok a kultúráközvetítés szolgálatában a reformkorban és az 1850-es években.* (Irodalomtörténeti Füzetek 173.) Argumentum Kiadó Bp. 2013. 126.

²⁶ Ballagi Ernő: A magyarországi zsidóemancipáció előzményei. In: *Magyar Zsidó Szemle* 58. (1941) 72.

függésekben elemző munkákról,²⁷ korszakos monográfiákról,²⁸ a 19. századi emancipációs folyamatokat vizsgáló tanulmányokról,²⁹ Eötvös-életrajzokról³⁰ vagy éppen magát a röpiratot elemző tanulmányokról.³¹

²⁷ Gonda László: A zsidóság Magyarországon 1526–1945. *Századvég*, Bp. 1992. 67–68. Béri-Lichtner János: *Együttélés. A zsidóság szerepe Magyarország legújabbkori történetében 1790–1918*. Argumentum, Bp. 1995. 13–30. Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemi történet a reformkortól a Holocaustig I–II*. Múlt és Jövő Kiadó, Bp. 1997. I. kötet 25. Ránki Vera: *Magyarok – zsidók – nacionalizmus. A befogadás és kirekesztés politikája*. Új Mandátum Kiadó, Bp. 1999. 200. Fejtő Ferenc: *Magyarság, zsidóság*. (História Könyvtár Monográfiák 14.) MTA TTI, Bp. 2000. 51–54.

²⁸ Grossmann Zsigmond: A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt. 1835–1848. In: *Egyenlőség* (1916) László, Nikolaus: *Die geistige und soziale Entwicklung der Juden in Ungarn in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Druck Michel, Berlin 1934. 57. Simon László: *Zsidókérdés a reformkorban 1790–1848*. Különös tekintettel a nemzetiségre. Bertók Lajos, Debrecen 1936. 75. Zsoldos Jenő: *Magyar irodalom és a zsidóság*. Neuwald Nyomda, Bp. 1943. 272. Horel, Catherine: *Juifs de Hongrie 1825–1849. Problèmes d'assimilation et d'émancipation*. *Revue de l'Europe Centrale, Strasbourg* 1995. 263. (La Diète de 1839–1940 – le rôle du Baron Joseph Eötvös 87–90.) Kőbányai János (szerk.): *Zsidó reformkor*. Múlt és Jövő Kiadó, Bp. 2000. 320.

²⁹ Kecskeméti Károly: A liberalizmus és a zsidók emancipációja. In: *Történelmi Szemle* 25. (1982: 2.) 185–210.

Silber, Michael K.: A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban. A „kaszinók”. In: 126. (1992) 1. szám 113–141. Sebestyén Mihály: A meggyökerezéstől az emancipációig. In: *Korunk* 3. (1991) 8. szám 933–940. Pietsch, Walter: A magyar zsidóság a XIX. században. In: *Uő: Reform és ortodoxia. A magyar zsidóság belépése a modern világba*. Múlt és Jövő, Bp. 1999. 7–17. Pietsch, Walter: A zsidók bevándorlása Galiciából és a magyarországi zsidóság. In: *Uő: Reform és ortodoxia. A magyar zsidóság belépése a modern világba*. Múlt és Jövő, Bp. 1999. 18–35.

³⁰ Voinovich Géza: *Báró Eötvös József*. Révai, Bp. 1894. 110. Ferenczi Zoltán: *Báró Eötvös József 1813–1871*. (Magyar Történelmi Életrajzok) MTA/MTT, Bp. 1903. 45–46. Sötér István: *Eötvös József*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1953. 102. Schlett István: *Eötvös József*. (Magyar História életrajzok). Gondolat, Bp. 1987. 42. és 67. Várdy, Steven Béla: *Baron Joseph Eötvös (1813–1871)*. A Literary Biography. (East European Monographs 214.). Bolder Colo, 1987. 189. Bódy Pál: *Eötvös József*. Eötvös József Kk., Bp. 2004. 24–25. Devescovi Balázs: *Eötvös József 1813–1871*. (Magyarok emlékezete Szerk.: Margócsy István – Szörényi László) Kalligram, Pozsony 2007. 135–159.

³¹ Büchler Sándor: Eötvös József báró és a magyar zsidóság. In: *Izraelita tanügyi értesítő*. 38. (1913) 8. szám 15–25. Heller Bernát: Eötvös József báró. *Évkönyv*. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadványai. 37. (1914) 7–55. Jánosi Engel Róbert: *Báró Eötvös József és a magyar zsidóság emancipációja*. In: *Évkönyv*. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadványai. 38. (1914) 7–27. Fenyő István: *Eötvös József és a Budapesti Szemle*

A történelmi szakirodalom annak bemutatására szintén kitüntetett figyelmet fordít, milyen irodalmi művek és élettapasztalatok motiválhatták a szerzőt műve írásakor. A keletkezéstörténet szempontjából érdemes megemlíteni, hogy Ferenczi Zoltán már a század elején megfogalmazta azon hipotézisét, miszerint Eötvös József nyugat-európai útjáról hazatérve egy *Svájci útinapló*³² című, nagyobb munkán dolgozott, mely kézirat magában foglalta az írországi nyomorról, a börtönügyről és a zsidók emancipációjáról szóló írásokat.³³ Később Sötér István felkarolásával az 1950-es évektől ez tézisként került a történelmi köztudatba. Ezekben az eötvösi munkákban megemlített külföldi példák hosszú sora bizonyítja, hogy a külföldi benyomások és olvasmányok rendkívüli jelentőséggel bírtak Eötvös emancipációs művének elkészítésében.³⁴

21–85. In: Ábránd és valóság. Tanulmányok Eötvös Józsefről. Szépirodalmi Kvk., Bp. 1973. 319. Várdy, Steven Béla: The Origins of Jewish Emancipation in Hungary. The Role of Baron Joseph Eötvös. In: *Ungarn-Jahrbuch* Band 7. 1976. 137–166. Mikulás Gábor: Eötvös József és a zsidókérdés 35–47. In: Richnovszky Andor – Varsányi György (szerk.) *Eötvös József születésének 175. évfordulójára*. Eötvös József Tanítóképző Főiskola tudományos közleményei. Baja 1988. 96.

³² „Svájci utam már mintegy 20 írott ívnyire nevedett, s ha Márciusban hív kezdetet szoríthatom végre ismét, átmegyünk az egészen, melynek ez legfeljebb fele. A munka művészi tekintetben talán hibás, de éppen e hibái által hasznosabb, szeretem írói híremet, de vannak más dolgok, melyeket még inkább szeretek, s melyekért azt szívesen feláldozom, s habár sok – mint példának okáért az, mit a zsidók emancipációjáról tegnap írtam – a könyvben helytelen, hazámban nagyon is helyin van, s azért tevém belé. A *Hitel* nemcsak könyv, a *Hitel* valami több, nemesebb, a *Hitel* egy hazafiúi tett, s ilyen leend némi részben svájci utam is: habár kisebb mértékben.”

³³ *Sötér István*: A kartauzi és a miniszter. Eötvös József küldetéstudata 110. In: *Irodalomtörténet* 7. (1975) 1. szám 100–120., *Schlett István*: Eötvös József. (Magyar História életrajzok). Gondolat, Bp. 1987. 36–37. *Fenyő István*: A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon. Argumentum, Bp. 1997. 101.

³⁴ A kereskedelem szerepéről fennmaradt gondolataira úti élményei nagymértékben befolyást gyakoroltak. Nem mellékes továbbá, hogy e politikai értekezés szabad gazdasági versenyt támogató és a középszerűség forrásaként tekintett monopóliumok elleni érvelése még napjainkban is figyelemre méltó és gondolatébresztő. A szabad kereskedelem szerepéről alkotott véleménye Eötvös egyik korai levelében már megragadható. Az 1836–1837-ben tett nyugat-európai útja során Bordeaux kereskedővárosában is megfordult. A sokak által, sokféleképpen idézett gondolatsort azért érdemes idézni, mert ezen élettapasztalata és kialakult meggyőződése vitathatatlanul része a zsidókkal szembeni, egyben kereskedelemmel kapcsolatos előítéletek retorikai kezelésének és rendki-

Eötvös József a zsidók emancipációjáról szóló műve – függetlenül úti élményeitől – valószínűleg alapvetően olvasmányainak összegző foglalata, ezt munkája végén maga is említi.³⁵ A tudományos igénnyel megírt értekezés számos lábjegyzetet tartalmaz, így forrásai jól nyomon követhetők és nyilvánvalóvá válik, hogy elsősorban a németországi viták röpirataiban felhozott vádak és cáfolatok mentén építkeznek.³⁶ Az 1960-as, 1970-es évek irodalomtörténet-írása Eötvös József könyvtá-

vül eredeti módon, egy egyedi dimenzióját villantja fel a társadalmi hasznosság korabeli liberális értelmezésének: „A kereskedelem a legtársadalmibb jellegű önzés, mindenki csak a maga számára működik és dolgozik, és mégis használ felebarátainak. Amit az isteni alapelv: szeresd felebarátodat, mint önmagadat, csak ritkán és csak keveseknél ér el, azt, hogy egy ember egész életét az emberiség javának szentelje, a pénz előidézte. Az önzés így már örökletes bűne nemünknek, minden vallás, a legtöbb morálfilozófus küzdött ellene, de hasztalanul, a pénz (legalább is gyakorlatilag) legyőzte. Élvezetét élvezetért, ez a cserekereskedelem elve. – A pénz semmi egyéb, mint az élvezetek képviselője, de csupán a képviselője, ahogyan a cserekereskedelemben csak azáltal lehet élvezethez jutni, hogy élvezetet biztosítunk másoknak, úgy van a pénzzel is, miután azonban a dolgok természetében fekszik, hogy mindenki több pénzt halmoz fel, mint amennyit realizálni, azaz valóban élvezni tud, ebből világosan következik, hogy több élvezetet biztosít az emberiségnek, mint amennyit attól kapott, hogy így – akarata ellenére – nem volt egoista, sőt inkább olyan sokat tett az emberiség javára és hasznára, amennyit csak tudott.” Idézet helye: Levél Báró Eötvös Ignácnének Bordeaux, 1836. november 9. In: Eötvös József. Levelek i. m. 108–109. . Az európai emancipációs folyamatok történeti példáinak sorában Bordeaux városa azért bír jelentőséggel, mert az itt megtelepedett, tekintélyes zsidó közösség, a „nation portugaise” már a francia emancipációs viták kezdetekor rendelkezett városi szavazati joggal. Kaufmann, R. Uri: The Jewish Fight for Emancipation in France and Germany. 80. In: Brenner, Michael – Caron, Vicki – Kaufmann, Uri R. (hg.): Jewish Emancipation Reconsidered. The French and German Models. (Schriftenreihe Wissenschaftlicher Abhandlungen des Leo Baeck Instituts 66.) Mohr Siebeck, London–Tübingen 2003. 245.

³⁵ A röpiratra vonatkozó idézetek és hivatkozások a Szigethy Gábor által jegyzetelt kiadásból származnak. A zsidók emancipációja. Előszó és jegyzetek: Szigethy Gábor. Magvető Kiadó, Bp. 1981. 68.

³⁶ A röpiratban felhasznált irodalom összegző áttekintése és a német röpiratirodalom szerzőinek bemutatása: Bényei Miklós: Eötvös József olvasmányai. (Irodalomtörténeti füzetek 76.) Akadémiai kiadó, Bp. 1972. 192–195.

rának tudományos feltárása³⁷ mellett olvasmányait³⁸ is részletesen elemezte. A német nyelvű irodalom ebben anyanyelve okán is meghatározó nagyságrendet képviselt. Eötvöst a nyugat-európai országok parlamenti beszédei, politikusainak röpiratai is foglalkoztatták. Fejtő Ferenc szerint Eötvös Macaulay 1831-ben a zsidók választhatóságáról szóló értekezését³⁹ szintén mintának tekintette.⁴⁰ Fenyő István, aki a Budapesti Szemléről írt tanulmányt és abban tért ki Eötvösnek a Budapesti Szemlében megjelent munkájára, Sidney Smith, az Edinburgh Review hasábjain közreadott egyik értekezésének⁴¹ lehetséges hatására hívta fel a figyelmet.⁴² Fenyő elemzése szerint a két tanulmány célkitűzése, szellemisége és felépítése megegyezik, mi több Eötvös egész érveléseket vett át Smith művéből.

Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a zsidók polgári jogainak kiterjesztése körül folyó európai vitákat hosszú évtizedekig hasonló érvek és ellenérvek határozták meg. Eötvös József mind röpiratában, mind országgyűlési beszédében a zsidó polgárosítás ellen felhozott érveket három fő okra redukálta: romlottság, elkülönözés, veszély a keresztények számára.⁴³ Mivel ennek a historiográfiai elemzésnek nem célja az

³⁷ Bényei Miklós: „folyvást sokat olvasott” Eötvös József könyvtára. In: Bényei Miklós: Eötvös József könyvei és eszméi. Csokonai, Debrecen 1996. 9–19. Gángó Gábor (szerk.): Eötvös József könyvtára. Argumentum Kiadó, Bp. 1996. 326.

³⁸ Bényei M.: Eötvös József olvasmányai i. m. 24. A gyűjtemény összetételéről két adatsor. A 794 műből 346 német, 223 francia, 92 latin, 88 angol, 38 magyar nyelvű volt. A történelem témájú kötetek száma 249, politika- és államtudományi kötetek: 68, jogtudományi: 25, végül a szépirodalmi: 142 darab.

³⁹ Macaulay, Thomas Babington: A zsidók hátrányai a polgári életben. In: Az angolszász liberalizmus klasszikusai I. Ludassy Mária Szerk. Atlantisz Kiadó, Bp. 1991. 83–98.

⁴⁰ Fejtő Ferenc: Magyarság, zsidóság. (Historia Könyvtár Monográfiák 14.) MTA TTI, Bp. 2000. 51.

⁴¹ Smith, Sidney: Statement of the Civil Disabilities and Privations affecting Jews in England. 1831.

⁴² Fenyő István: Eötvös József és a Budapesti Szemle 21–85. In: Ábránd és valóság. Tanulmányok Eötvös Józsefről. Szépirodalmi Kvk., Bp. 1973. 70.

⁴³ „Az első: hogy a zsidók egy romlott faj, mely a szabadságra s minden jótéteményre érdemtelen. A második, hogy a zsidók vallásilag, s nemzetileg elkülönözve a világ többi népeitől, soha valóban meghonosodni nem fognak, s polgárosítva mindig egy nemzetelleni

egy vadak cáfolatainak aprólékos ismertetése, itt csak arra szeretnék utalni, hogy Eötvös végkövetkeztetéseiben mindhárom okot alapvetően az elnyomásra, jogfosztottságra vezette vissza, így az ellenérvből érvet kovácsolt és azt a zsidók helyzetének jobbítása melletti argumentumként hangoztatta. Bizonyos párhuzamokat kínál számunkra Henri Grègoire érvrendszere, aki az 1789 tavaszán összehívott francia Nemzetgyűlésben ismertette reformeszméinek vezérgondolatait. Ezeket korábban már egy díjnyertes pályaműben 1788-ban kifejtette.⁴⁴ Ennek alapján a korabeli franciaországi vitákban három lényegi mozzanatot ismételték és erősítettek meg. Az első szerint a francia zsidók kiváltságlevelét maga a természet állítja ki. A második szerint a zsidók mint egyenlő polgárok elfogadása ellen felhozott valamennyi ellenvetés az előítéletek következménye. A harmadik szerint pedig az elnyomás megszüntetése érdekében előadott érvek kulcsszavai: az értelem és az emberiség.⁴⁵

Az eötvösi életmű tudományos igényű feldolgozásáról, annak feladatairól számos vélemény maradt fenn a szakirodalomban. A huszadik század elején, a születési centenárium évfordulója alkalmából írt megemlékezésében Laczkó Géza a következőképpen vetette fel ezt a kérdést: „...honnan van az, hogy akiben az író kicsiny kisebbség, azt mégis inkább az irodalomtörténet vallja magáénak, míg a politikai történet hátrébb szorítja őt...”⁴⁶ A 19. századi törekvések alapján Laczkó azt érezte, hogy Eötvösnek a kultusz, tanügy, börtön és zsidókérdés dolgában felvetett és megvalósított eszméi nincsenek úgy előtérbe állítva, mint azt mivoltuk kíváná. A történetfilozófus Eötvös pedig meglátása szerint

elemet fognak tenni a hazában. A harmadik: hogy a zsidók polgárosítása a keresztény népesség legnagyobb veszélye nélkül lehetetlen.” Az idézet a felsőházi beszédből származik: A zsidók polgárosításáról 352. In: Eötvös József. Arcképek és programok. Előszó és jegyzetek: Fenyő István. Bp. 1975. Cáfolatok kifejtése: Szigethy G.: i. m. 18–60.

⁴⁴ 1785-ben a metzi Királyi Művészeti és Tudományos Társaság a következő címmel írta ki pályázatát: Vannak-e eszközök arra, hogy Franciaországban boldoggá és hasznosabbá tegyék a zsidókat? A kilenc kézirat érkezett, ebből hárman megosztva nyerték el a díjat. A díjazottak egyike volt Henri Grègoire.

⁴⁵ Katz, J.: Kifelé a gettóból i. m. 81–82.

⁴⁶ Laczkó Géza: Eötvös József. In: Nyugat 6. (1913) 18. szám (1913. szeptember 16.) 456.

még nagyobb kihívást jelent. Éppen ezért Laczkó szerint mindezen hiátusokra az ünneplés mellett és után is figyelmet kell fordítani.

A 20. század elején a zsidó emancipációról készült Eötvös–röpirat nem került a centenárium szakmai érdeklődésének középpontjába. Az Akadémia ünnepi megemlékezései a művelődéspolitikus és a költő emlékének szenteltek egy–egy tanulmányt.⁴⁷ Váczy János a Századokban megjelent írása is azt a benyomást erősíti, hogy a szakirodalomban az 1840-es évekbeli munkái közül a Kelet népe és a Pesti Hírlap, valamint a Reform köti le a történészek figyelmét.⁴⁸ Az érintettség és hála okán a zsidó jogkiterjesztést eszmeiségében megalapozni kívánó röpirat méltatását a magyar zsidó történetírás tette magáévá az 1913. évi ünnepi tiszteletadások idején.⁴⁹ Büchler Sándor megemlékezésében rendkívül érzékletesen ábrázolta Eötvös korának negatív és előítéletes közhangulatát, kiemelve, hogy bár személyesen kevés közvetlen tapasztalattal bírhatott, mégis igazságérzete, elszántsága a kérdés felkarolásában egyedülállónak tekinthető.⁵⁰ Eötvösnek *A zsidók emancipációja* című értekezését európai viszonylatban is kimagaslónak értékelte.⁵¹

Az emlékévkapcsán még további két szerző – Heller Bernát és Jánosi Engel Róbert – tollából jelentek meg a röpiratot részletekbe

⁴⁷ Berzeviczy Albert: Báró Eötvös József mint culturpolitikus. In: Akadémiai Értesítő 24. kötet 10. füzet 1913. október 15. 541–553. Kozma Andor: Báró Eötvös József a költő. In: Akadémiai Értesítő 24. kötet 10. füzet 1913. október 15. 579–593.

⁴⁸ Váczy János: Báró Eötvös József politikai írásai. In: Századok 38. (1904) 821–836.

⁴⁹ Büchler Sándor: Eötvös József báró és a magyar zsidóság. Eötvös-emlékűnnepe. Báró Eötvös József születésének 100-ik évfordulója alkalmából az Országos Izraelita Tanítóegyesület. Klny. az Izraelita tanügyi Értesítő 38. évf. 8. számából Neuwald Nyomda, Bp. 1913. 29.

⁵⁰ Uo. 16–17.

⁵¹ Uo. 19. „...a hasonló tárggyal foglalkozott német, francia, angol írótól nyert benyomásokat tükrözteti, míg az érvek csoportosításán, az előkelő hangon, a klasszikus előadáson Eötvös sajátos vonzó szelleme és szíve domborodik ki. A szépirodalomba sorolható mű ez a tanulmánya. 73 éve, hogy megjelent, de magyar nyelven azóta se íródott hozzá fogható remek apológia a zsidókról, sőt a külföldiek közt Macaulay angol történetíró essayje, melyet 1831-ben a zsidók emancipációja érdekében írt, szintén nem veheti fel a versenyt Eötvösével.”

menően, az érveket egyenként elemző tanulmányok.⁵² Ami az életmű darabjainak kiadását illeti, ez a huszadik század elején már az évforduló előtt tíz évvel megtörtént, és Voinovich Géza szerkesztésében látott napvilágot húsz kötetben.⁵³ Ezt követően az újabb életmű kiadásra⁵⁴ az 1970-es években került sor, ezt a későbbiek során történészek, filozófusok az Eötvös-kutatások újabb reneszánszának tekintették.⁵⁵ Bényei Miklós, a program egyik résztvevője a Történelmi Szemlében megjelent tanulmányban összegezte a marxista Eötvös-kutatások eredményeit.⁵⁶ Bár elismerte, hogy az életművel több tudományág foglalkozott, és színvonalas dolgozatok születtek a nevelés-, eszme-, jog-, sajtó- és politikatörténet területén, továbbra is dominált az irodalomtörténeti megközelítés. A tizenkét kötetre tervezett új kiadás bevezető tanulmányai finomították az Eötvös-képet, ekkor a kutatók az életművet egységes egésznek tekintették, és már nem választották el a reformkori és a későbbi életutat egymástól, törésként, fordulatként nem tekintettek az 1848-ban vállalt emigrációs döntésre. Bényei Miklós a kutatások fehér foltjaként rögzítette továbbá Eötvös gazdasági, tudományos, egyházpolitikai és egyesületi tevékenységének területeit. Teendőként fogalmazta meg egy a politikai tevékenységet feltáró, összefoglaló marxista monográfia megírását. Eötvös történetiszemléletének beható vizsgálata azonban, ahogy Laczkó Géza is utalt rá, még az 1970-es években is csak kíváncsi maradt.

Bényei Miklós arra is felhívta a figyelmet, hogy külföldön nagyobb az érdeklődés a történészek részéről Eötvös iránt. Várdy Béla, Bódy

⁵² *Heller Bernát*: Eötvös József báró. Évkönyv. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadványai. 37. (1913) 7–55. *Jánosi Engel Róbert*: Báró Eötvös József és a magyar zsidóság emancipációja. In: Évkönyv. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadványai. 38. (1914) 7–27.

⁵³ Báró Eötvös József összes munkái I–XX. Előszó: Voinovich Géza. Révai és Salamon, Bp. 1902–1903.

⁵⁴ A tizenkét kötetre tervezett sorozat kiadása 1972-ben indult. A kötetekhez a következő szerzők írtak bevezető tanulmányt: Wéber Antal, Sötér István, Kulin Ferenc, Kerényi Ferenc, Fenyő István, Mezei Márta, Oltványi Ambrus.

⁵⁵ *Tamás Gáspár Miklós*: Eötvös a nyugat-keleti liberális. In: Világosság 39(1998) 5–6. szám 3–78.

⁵⁶ Történelmi Szemle 1978. 1. szám 213–217. Megjelent továbbá: Közlebb Eötvös Józsefhez. In: *Üő*: Eötvös József könyvei és eszméi i. m. 201–206.

Paul és Weber Johann munkáit emelte ki ebben a vonatkozásban. Ami a zsidó emancipációt illeti, az Amerikai Egyesült Államokban letelepedett, magyar származású szerző, Várdy Béla tollából látott napvilágot egy rendkívüli alapossággal megírt, a jogkiterjesztés hosszú történeti folyamatába ágyazott tanulmány 1976-ban.⁵⁷ Várdy korábban készült doktori disszertációját⁵⁸ Eötvös politikai munkásságának szentelte, az 1980-as években pedig irodalmi életrajzot⁵⁹ készített róla. Hasonló tanulmány a második világháborút követő korszakban Magyarországon erről a témáról Fenyő Istvántól⁶⁰ és egy rövid értekezés erejéig Mikulás Gábortól⁶¹ született. Előbbi Eötvös halálának századik évfordulójára 1970-ben, az utóbbi Eötvös születésének 175. évfordulója alkalmából készült 1988-ban. Mint korábban utaltam rá, a monográfiák és életrajzi művek hosszabb-rövidebb utalások erejéig hivatkoznak, de csak érintőlegesen Eötvösnek erre a korai értekezésére.

Fenyő és Várdy történeti elemzéseinek összehasonlítása a más-más társadalmi berendezkedés, eszmei háttér miatt izgalmas vállalkozás. Fenyő Istvánt elsősorban az elnyomás kérdése izgatta. A Kádár-kor meghatározó eszméjének, a létező szocializmus egyenlőség-eszméjének hatására nagy érzékenységet mutat az elnyomás kérdése iránt. A hidegháborús nyugati-keleti ellentétből, versenyből fakadóan pedig intenzívebb figyelmet szentel minden a kapitalizmust kritizáló gondo-

⁵⁷ *Várdy, Steven Béla*: The Origins of Jewish Emancipation in Hungary. The Role of Baron Joseph Eötvös. In: Ungarn–Jahrbuch Band 7. 1976. 137–166.

⁵⁸ *Várdy, Steven Béla*: Baron Joseph Eötvös. The Political Profile of a Liberal Hungarian Thinker and Statesman. (Indiana University, PhD. 1967. History, general) University Microfilms Inc., Ann Arbor, Michigan 1968. 327. valamint a kapcsolódó tanulmányok: *Várdy, Steven Béla*: Baron Joseph Eötvös on Liberalism and Nationalism. In: Studies for a New Central Europe 2. (1967–1968) 1. szám 65–73. *Várdy, Steven Béla*: Baron Joseph Eötvös Statesman, Thinker, Reformer. In: Duquesne Review 13. (1968) 2. szám 107–119.

⁵⁹ *Várdy, Steven Béla*: Baron Joseph Eötvös (1813–1871). A Literary Biography. (East European Monographs 214.). Bolder Colo, 1987. 189.

⁶⁰ *Fenyő István*: Eötvös József és a Budapesti Szemle 21–85. In: Ábránd és valóság. Tanulmányok Eötvös Józsefről. Szépirodalmi Kvk., Bp. 1973. 319.

⁶¹ *Mikulás Gábor*: Eötvös József és a zsidókérdés 35–47. In: Richnovszky Andor – Varsányi György Szerk. Eötvös József születésének 175. évfordulójára. Eötvös József Tanítóképző Főiskola tudományos közleményei. Baja 1988. 96.

latnak. Fenyő több tanulmányban elemezte és értékelte *A zsidók emancipációja* című munkát. Ezt egyértelműen a *Szegénység Irlandban* Eötvös-munka folytatásának tartja, melyek között a legfontosabb azonos, összekötő elem a szociális, vallási és nemzeti elnyomás és jogfosztottság elleni eszmei küzdelem.

A hazafiság kérdése szintén gyakran készítette állásfoglalásra a szóban forgó korszak történéseit. Fenyő a zsidókkal szemben felhozott elkülönülés, hazafiatlanság vádjára adott eötvösi cáfolatokból rekonstruálta Eötvös nemzetfogalmát, és ezt úgy határozta meg, mint aminek legfőbb ismérve és ösztönzője a tulajdon.⁶² Olvasatában a haza egyenlő a joggal és a tulajdonnal. Ez a nemzetfogalom véleménye szerint jelentős állomást képviselt a reformkor polgári nemzetfogalmának kialakításában. Az anyagi érdekek sérelmeinek elemzésénél Fenyő arra hívta fel a figyelmet, hogy érdekes különbség fedezhető fel Eötvös és az angol írók magyarázataiban, mégpedig olyan tekintetben, hogy az előbbi közel sem osztja a kapitalizmus felsőbbrendűségébe vetett hitet az utóbbiakkal szemben. Vallásfilozófiai téren pedig Eötvös azért tekinthető a legliberálisabb gondolkodónak, mert ellentétben kortársaival nem támasztott feltételeket a zsidók egyenjogúsításában. Fenyő István Eötvös röpiratát azon kevés politikai tanulmányok között tartja számon, amely a liberalizmus főbb elvi szempontjait „*axiomatikus definíciók hálózataként, katekizmusszerű kidolgozottsággal*” fogalmazta meg. A munka politikai

⁶² A honszeretetről vallott legszebb eötvösi gondolatok kulcsszavai között található a tulajdon. A honosítás kérdése pedig köztudottan a reformkor legfontosabb politikai feladatai között szerepelt „*A haza nem azon darab föld, melyen születünk. Nem a hegylanc, melynek kékellő csúcsaira a gyermek vágyódva feltekint, nem a térség, mely az ifjút nőni látta, nem a folyó, melynek hullámszátánál az ifjú szívét vágyok tölték el, teszik azt, miért a férfi halni kész. Hasonló vidékeket találunk a föld más részeiben is, s a szív azért nem érzi magát honosabbnak rajtuk. A haza több. Azon hely, melyen magunkat szabadoknak érezhetjük, melyben csak hasonlókat találunk, melynek története dicsőségünk, virágozása boldogságunk, jövője reményünk, hol házunk áll, hol homlokunk izzadságával munkált vetéseink zöldellnek, hol idegeneknek nem tartatunk, s nincs élelet, melyet legálább reménylenünk nem lehetne, ez a haza, ez az, miért csak a gyáva nem áldozza életét, s kinek ezt nem adók, attól áldozatokat kívánni kegyetlenség.*” Az idézet helye: Szigethy G.: i. m. 35–36.

jelentőségén túl a tudományos szakszerűséget és a tárgy módszeres analizisét is méltatta.⁶³

Ami Várdy Béla tanulmányát illeti, nem elvitatva az eszmei hozzájárulás jelentőségét, az érvek, ellenérvek vizsgálatánál a történészek által ritkán említett anyagi érdekek bemutatására, az azokra adott válaszok értékelésére koncentrálnak a működő kapitalizmus viszonyai között élő amerikai magyar történész. Természetesen nem csak emiatt fordítja erre a szempontra a figyelmét, hiszen maga Eötvös is úgy fogalmazott, hogy a személyes anyagi érdekek védelme a legfőbb oka a polgárosítás megtagadásának.⁶⁴ Várdy tanulmányában azt hangsúlyozta, hogy a reformkori ellenséges közhangulat okai között a kapitalizmus terjedése, az erősödő versenytől való félelem, a privilegizált gazdasági pozíciók megőrzésének szándéka állt. Felhívta továbbá Eötvös azon okfejtésére a figyelmet, miszerint semmilyen törvény nem védhet közömbösséget, inkompetenciát és középszerűséget, márpedig a keresztények által birtokolt egyes kereskedelmi és gazdasági monopóliumok, a földtulajdon birtoklásának kizárólagossága, ezek forrásai.⁶⁵ Várdy Béla a röpirat értékelő összefoglalásában úgy látta, hogy a magyarországi emancipációs viták tulajdonképpen az 1840-es években lezajlottak, ezekben szerinte a legnagyobb érdemmel Eötvös József bírt. Az ügy képviselői nemcsak az eszmei előkészítésben vállalt szerepet, hanem később aktívan támogatta annak a Ballagi Mórnak az akadémiai tagságát, aki maga is jelen volt vitáival a korabeli publicisztikában.⁶⁶

⁶³ Fenyő I.: Eötvös József és a Budapesti Szemle i. m. 73–77. Fenyő I.: Magyarország és emberi egyetemesség (1970-es évekbeli életmű kiadás sorozata) i. m. 19–22. Fenyő I.: A centralisták i. m. 181–187.

⁶⁴ Az idézet: Szigethy G.: i. m. 60. „*De térjünk végre az emancipáció elleneinek utolsó okához, mely, habár nem oly hangosan hirdetve, mint a többiek, e szerencsétlen nép elnyomatásában hathatósabban munkál, mint bármely más: ez a zsidó polgárosításának veszélye, nem azon veszély, mellyel romlottsága erkölcsiségünket, külön nemzetisége hazánkat, hite vallásunkat fenyegeti, ha csak ez volna, akkor talán még nagylelkűen hallgatnánk, a veszély személyes érdekeinket fenyegeti, innen a zaj.*”

⁶⁵ Várdy, S. B.: The Origins i. m. 152.

⁶⁶ Bloch, Moritz: A zsidókról. Párizs/Pest 1840. ebben Zsidó szózat a magyar nemzethez. Komoróczy Géza: „Nekem itt zsidónak kell lenni” Források és dokumentumok (1965–2012) A zsidók története Magyarországon I–II. kötetéhez. Szöveggyűjtemény. Kal-

Az 1980–1990-es évek fordulóján tapasztalt, európai és magyarországi politikai rendszerváltás kitágította az Eötvös-recepció horizontját. Deák Ágnes szerint az 1980-as évek politikai közgondolkodásában valójában egyfajta Eötvös-reneszánsz bontakozott ki, hiszen a korabeli társadalom államhatalom alóli emancipálásának igénye újra kézzel foghatóvá vált. A 19. század liberális eszméihez történő fordulás, vagyis hogyan alkalmazható az államhatalom korlátozása, a magyar alkotmányos átalakulás folyamatainak fényében Eötvös elméleti és gyakorlati munkásságára újra ráirányította a figyelmet. 1989-ben a történész nő hiányként konstataálta többek között a reformkori magyar liberális politikusok gondolatrendszerének, fogalomrendszerének komparatív eszmetörténeti vizsgálatát.⁶⁷

Amint az eddigieknél is látható, a zsidók emancipációját tárgyaló Eötvös-röpirat történészi értelmezéseiben előtérbe kerültek az alkotmány szerepével, feladataival, magyarázataival kapcsolatos eötvösi gondolatok. Fejtő Ferenc azt emelte ki, hogy a nemzet csak alkotmány által születhet meg. Az eötvösi liberalizmus kizárt minden vallási vagy etnikai jellegű szegregációt, a jogkiterjesztést mindenkire, a „nem rokonszenves, de hasznos zsidókra” is alkalmazni kívánta, beemelve ezzel őket a magyar nemzetbe.⁶⁸ Bódy Pál úgy fogalmazta meg mindezt, hogy Eötvös zsidók jogegyenlőségének érdekében történő kiállása egyben minden társadalmi, vallási és nemzetiségi közösség szabad fejlődése melletti kiállást is magában hordozott. Mindez arra is magyarázatként szolgálhat, hogy az 1840-es években miért nem foglalt állást a nemzetiségi jogok érdekében. A fő cél a történész olvasatában ekkor a jogegyenlősítést biztosító alkotmányos Magyar Királyság létrehozása volt.⁶⁹

Veliky János értékelésében Eötvös a zsarnokság áldozatainak tekintett zsidók emancipációját a szabadságbővítés és a polgárosodás folya-

matába ágyazva sürgette. Érvei sorában az univerzalisztikus emberi-jogi szempontok domináltak – a szabadság minden ember vele született joga. A liberális demokratákhoz hasonlóan Eötvös úgynevezett alapjognak tekintette a vallásszabadságot.⁷⁰ Schlett István pedig, aki egyben az átfogó Eötvös-életrajz szerzője, politikatörténeti monográfiájában az eötvösi alkotmányos patriotizmus koncepciójának felvázolására hozott számos idézetet *A zsidók emancipációja* című munkából. Eötvös alkotmányos érvelését egyetemes összefüggésbe helyezve azt emelte ki, hogy a jó alkotmány alkalmas a nemzetiségi megosztottság megszüntetésére, hiszen az érdekegyesítés által létrehozott politikai közösség előbb-utóbb a nyelvi–kulturális egységet is megvalósíthatja.⁷¹

Az érdekegyesítés által létrehozni kívánt nemzeti egység programja a reformkor elsődleges, a befolyásos politikai többség által elfogadott célkitűzése volt ideológiai beállítottságtól függetlenül. A reformkori zsidó emancipációs törekvések programszerű történészi olvasatai ugyanakkor felhívják a figyelmet a szereplők törekvéseinek finom árnyalataira e kérdésben. Komoróczy Géza a zsidók történetét feldolgozó monumentális, legújabb munkájában három emancipációs programot különböztetett meg. Az Eötvös József által képviselt liberális program keretében nyújtott polgári egyenjogúsítás megadja a keretet és a lehetőséget a zsidó életvitel modernizációjához. A második, feltételeket szabó és Kossuth névéhez kötött program azt hirdeti, hogy a polgári befogadás csak beilleszkedés, asszimiláció és bizonyos vallási szokások feladása árán történhet. Az elutasító, Széchenyi Istvánnak tulajdonított koncepció ellentmondásossága véleménye szerint abban rejlik, hogy bár toleráns volt a nemzetiségek irányában, és maga is aktív gazdasági kapcsolatokat ápol a zsidó gazdasági szereplőkkel, egyúttal a zsidók alkotmányba emelésének heves ellenzője a magyar nemzetiség vélt gyengesége miatt.⁷²

ligram, Pozsony 2013. 541–542. Komoróczy szerint Eötvös dolgozata megírásakor már ismerhette Bloch munkáját.

⁶⁷ Deák Ágnes: Eötvös József gondolkodói életművéről. In: Magyar Tudomány 96(1989) 12. szám 1007–1009.

⁶⁸ Fejtő F.: Magyarország, zsidóság i. m. 53.

⁶⁹ Bódy Pál: Eötvös József. Eötvös József Kk., Bp. 2004. 25.

⁷⁰ Veliky János: Koreszmék vezérelte politikai pálya. Eötvös József társadalmi szerepkörei a változó XIX. században 209. In: Uő: A változások kora. Polgári szerepkörök és változáskoncepciók a reformkor második évtizedében. Új Mandátum Kiadó, Bp. 2009. 250.

⁷¹ Schlett István: A politikai gondolkodás története Magyarországon I. Századvég Kiadó, Bp. 2009. 427–429.

⁷² Komoróczy G.: A zsidók története I. i. m. 1045–1050.

Gyurgyák János interpretációjában a hazai zsidósággal kapcsolatos, korabeli állásfoglalásokból kiindulva három markáns álláspont körvonalazható az emancipációs elképzelések vonatkozásában. Az optimista, a pesszimista vagy fenntartásokat hangoztató és az antiemancipációs elképzelések eszmei, elvi szempontú jellemzése, továbbá személyek vagy társadalmi csoportok általi leírása, megfeleltetése – a történész saját bevallása szerint – a konfúz, ellentmondásos politikai megnyilvánulások miatt nehéz történelmi vállalkozás, és gyakran csak megszorításokkal kivitelezhető. A magyar politikai elit liberális többsége, valamint Eötvös József esetében azonban a helyzet egyszerűbbnek tűnik. Az eötvösi mű optimizmusa bizonyítékként azokat az érveket, gondolatokat idézi a szerző, amelyek azt hivatottak bizonyítani, hogy az idő múlásával és a polgárosodás kiteljesedésével háttérbe szorul a zsidósággal szembeni előítélet és önösség, megtörténik a közeledés a kereszténységhez, megerősödik a honszeretet érzése és fokozatosan módosul, nyitottabbá válik a zsidóság foglalkozási szerkezete.⁷³

A magyarországi zsidóság a reformkorban, ahogyan Eötvös is fogalmazott, német elemet képezett. A magyar arisztokráta és a magyar nemesi körökben nagy volt a félelem azzal kapcsolatban, hogy ez a létszámban látványosan növekvő közösség inkább elnémetesedik, mint elmagyarosodik. A közvélemény félelmét ugyanis a zsidó bevándorlási hullám és a lélekszám 1840-es évekre tehető, rendkívüli megugrása táplálta.⁷⁴ A nemesi eladósodottság, az ősiség, a földtulajdon forgalmának privilegizált állapota szétfeszítették a rendi gazdaság kereteit, az évszázados előítéletek pedig még mindig bénítólag hatottak a közgondolkodásra. Ebben a szellemi légkörben, politikai és gazdasági környezetben értelmezték a történészek Eötvös kiállítását, melyet kivétel nélkül, mindannyian nagyra értékelték, ki a szerző bátorsága, ki jövőbe látása, ki pedig egyetemes humanizmusa alapján. Bár az 1840. évi 29. tc. megszűnt elmaradt az alsótábla javaslatától, és továbbra is a nem nemesekhez

⁷³ Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története. Osiris, Bp. 2007. 138.

⁷⁴ A bevándorlás, migráció historiográfiáját gazdag szakirodalom reprezentálja. Ennek bevonásától itt eltekintek.

hasonló jogállást biztosította a magyarországi zsidók számára, mindezt fontos lépésnek tekintették akkor és most a zsidó jogkiterjesztés rögzítés útján.⁷⁵ Az országgyűlést követően névtelenül megjelent röpirat szerint a magyarországi zsidók körében ez a „*dicsőséges országgyűlés*” nevet kapta.⁷⁶

A zsidó emancipáció évszázada apró jogi lépések hosszú sorozata – nekilodulásokkal és megtorpanásokkal.⁷⁷ Ami a megkésetttség kérdését illeti, a jogkiterjesztő folyamat szellemi befogadása nyilvánvalóan késett néhány évtizedet a Magyar Királyságban, ennek azonban nemcsak az előítéletek képezhetik az okát, hanem többek között a hosszú ideig működtetett császári–királyi sajtócenzúra. Eötvös nemcsak előkészítette az előítéletek lebontását röpiratával, hanem a polémiának lendületet is adott az 1840-es években.⁷⁸ Ami a politikai jogkiterjesztés lassúságát vagy gyorsaságát illeti, magam úgy gondolom, hogy az apró részletek figyelembe vétele esetén a korábbi, elmaradást, lemaradást tézisként megfogalmazó, történelmi toposz akként árnyalható, hogy bár a Magyar Királyságban emancipáció és recepció között hosszú időszak – több, mint húsz év – telt el, magának a jogkiterjesztő, emancipációs folyamatnak a befejezése sok esetben az 1850–1860-as évekre tehető Nyugat-Európában is. A teljes körű zsidó jogi emancipáció és vallási recepció a 19. század második felében vált általánossá. Angliában például 1858-ban,

⁷⁵ Az 1840:29. tc. nem törölte el a türelmi adót, erre csak 1846-ban magas összeg lefizetése mellett került sor. Engedélyezték azonban a nemesi birtokok bérletét, az örök haszonélvezetet azonban továbbra sem biztosították. A bányavárosok kivételével a törvény lehetővé tette az országban történő szabad letelepedést. Megszűntek a gyáralapítást nehezítő akadályok. Komoróczy G.: A zsidók története I. i. m. 1037–1040.

⁷⁶ Empfindungen eines Israeliten nach dem Schlusse des glorreichen Landtags im Mai 1840. Pest

⁷⁷ Az 1849 és 1868 közötti időszak sok-sok apró lépését mutatja be: *Venetianer Lajos*: Az emancipáció története. In: Évkönyv. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadványai. 43. (1918) 34–35. A szerző a fokozatos jogkiterjesztés tizenegy lépését sorolja fel.

⁷⁸ A kor számos röpirata és cikke közül néhány: *Rosenthal, Moritz*: A zsidó és a kor-szellem Európában. Beimel József, Pest 1841. 97. Cikkek: A zsidók polgári egyenlőségbe helyzetése. In: Századunk 1839. A zsidók polgárosítása. In Századunk 1841. *Löw Leopold*: A zsidókérdés a jog, a lelkiismeret-szabadság, a józan politika s a nemzetgazdászati szempontjából. In: Pesti Hírlap 1845. május 29. és május 30.

Svájcban, ahol a francia eszmék és a francia politikai gyakorlat ütközött a német emancipációs „tartózkodással,” 1866–1874 közötti politikai alkuk eredményeként rögzítették az alkotmányban a teljes emancipációt. Svájci történészek arra az érdekes kereskedelempolitikai–gazdasági egybeesésre, junktimra is felhívták már a figyelmet, hogy a mintaként tekintett Cobden–Chevalier szabadkereskedelmi megállapodást követően, amikor az európai országok egymás után kötötték meg bilaterális kereskedelmi megállapodásaikat, Anglia, Hollandia és Franciaország a zsidó emancipáció svájci törvénybe iktatásától tette függővé kétoldalú kereskedelmi szerződésének aláírását.⁷⁹ Ugyanakkor az is tény, hogy jogi emancipáció és vallási recepció Nyugat-Európában időben szorosabban követte egymást.⁸⁰

⁷⁹ *Weldler–Steinberg, Augusta: Geschichte der Juden in der Schweiz vom 16. Jahrhundert bis nach der Emanzipation I–II. Schweizerischer Israelitischer Gemeindebund, Zürich 1970. II. kötet 135–140.*

⁸⁰ Az európai országok emancipációs történeti folyamatairól és kronológiájáról áttekintő jelleggel: *Prepuk A.: A zsidóság i. m. 53–63. és 188–222. Komoróczy G.: A zsidók története I. i. m. 882–883. Valamint az idegennyelvű szakirodalomból: Eisenbach, Artur: The Emancipation of the Jews in Poland 1780–1870. Basil Blackwell – Institute for Polish-Jewish Studies, Oxford 1991. Wyrwa, Ulrich: Das Zeitalter der Emanzipation (1781–1878). Juden in der Toskana und in Preussen im Vergleich. Aufklärung und Emanzipation in Florenz, Livorno, Berlin und Königsberg i. Pr. (Schriftenreihe wissenschaftlicher Abhandlungen des Leo Baeck Instituts 67.) Mohr Siebeck, London 2003. 415–431. Haberkorn, Peter: Der lange Weg zur Gleichberechtigung. Die Emanzipation der Juden im Herzogtum Nassau 1806–1866. Eine Dokumentation. (Schriften der Kommission für die Geschichte der Juden in Hessen XX.) Wiesbaden 2004. 341.*

Merenics Éva

Az örmény népirtás kibeszélése kezdetének társadalmi és politikai feltételei az Örmény Szovjet Szocialista Köztársaságban

Az örmény népirtás a XX. század népirtásainak kétségtelen előfutára volt. A folyamat szervezésében éppúgy bukkanhatunk a holokauszttal közös vonásokra, mint a ruandai genocídium egyes elemeihez hasonló jelenségekre. Ugyanígy a következmények, a súlyos traumaélmény kibeszélésének, feldolgozásának folyamata is rokon vonásokat mutat más népcsoportok reakcióival. Továbbá az örmények feldolgozási folyamata során mind építő, mind romboló jellegű válaszokkal találkozhatunk, amelyek más társadalmi traumák – nemcsak népirtások, hanem polgárháborúk, nemzetközi konfliktusok – utóéletére vonatkozó prognózisok alapjául is szolgálhatnak. Jelen tanulmányunkban a kibeszélés kezdetét vizsgáljuk az Örmény Szovjet Szocialista Köztársaságban (továbbiakban: SZSZK).

Az örmény népirtás utóéletét vizsgálva logikusan feltételeznénk, hogy mivel a genocídiumot a későbbi letelepedési helytől függetlenül minden menekült átélte, a lélektani hatásai földrajzi helytől függetlenül is érvényesültek. Bár az átélt traumaélmény közös volt, a világ különböző országaiba tömegesen szétszóródott örménység körében egy-egy korszakon belül mégsem egységes a feldolgozás. Jellemző volt, hogy egy-egy közösség vált az adott időszak vezető erejévé, és hogy egy-egy korszakban nem minden örmény közösségben zajlottak le ezek, a zászlóvivők körében végbemenő folyamatok.

Például, amíg az örmény diaszpóra nagy részét az események elhallgatása jellemezte, az új hazájukban államépítő nemzetiségként elismert libanoni örmények emlékkápolnát építettek az áldozatoknak.¹

¹ Armenian National Institute (Örmény Nemzeti Intézet) honlapja http://www.armenian-genocide.org/Memorial.100/current_category.70/memorials_detail.html letöltés: 2013. máj. 21. 14:32